

Розділ II

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ВІРШОВАНОЇ МОЛИТВИ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ СЛОВЕСНІЙ КУЛЬТУРІ XI-XVII СТОЛІТЬ

1. НАЙБІЛЬШ РАННЯ СТАДІЯ ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОЛИТОВНОЇ ПОЕЗІЇ

Жанр, за влучним висловом Ц. Тодорова, «це місце зустрічі загальної поетики та фактичної історії»¹. Виникнення нового жанру завжди пов'язане з трансформацією одного чи кількох старих жанрових утворень: через інверсію, через переміщення, через комбінування². Виходячи з цього, буде не зайвим, а навіть необхідним, з'ясувати найсуттєвіші моменти процесу адаптування українською книжністю дискурсивних властивостей молитви як мовленнєвого акту. Тип молитви, характерний для середньовічної і нової європейської поезії, як уже зазначалося, складався, в основному, під впливом юдеє-християнської традиції. Це логічно наводить на думку, що початком формування української літературної молитви слід вважати період, котрий позначився приходом на Київську Русь християнського віровчення і писемності. Саме з цього часу середньовічна давньоруська література прагне опанувати всі досягнення візантійських та болгарських письменників, зокрема й поетичні жанри. Але відомо, що спочатку церковний вплив на давньоруську культуру не був настільки всеосяжним, як, приміром, за доби Івана Грозного. Християнство часів Київської Русі мало подолати сильний опір язичництва. Тож слід враховувати факт існування закоріненних у народній культурі традицій, з якими церковна естетика вимушена була зіткнутися. Адже, як слушно зазначив І. Франко, «поезія церковна не те саме, що поезія релігійна», бо майже «всяка поезія первісно була поезією релігійною»³. Кваліфікуючи церковну поезію як «витвір штучний, <...> приноровлений до цілі систематизованого

---

¹ Тодоров Ц. *Поняття літератури та інші есе.* – С. 30.

² Про це див.: Там само. – С. 25.

³ Франко І. *Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході: Вступ до студій над «Богогласником» // Збір. творів у 50 т.* – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 39. – С. 127.

богослужіння, якого не знають первісні релігії», І. Франко зауважив, що й сама поезія церковна для своїх цілей «користується давньою, наївною поезією релігійною, але вводячи її в новий зв'язок обрядів та тайн, надає їй скрізь нове, символічне значення, якого вона первісно не мала, піддає її строгому виборові та докладній цензурі»¹.

Про існування жанру молитви в дохристиянській поезії слов'ян, як, власне, і про існування в них віршово-поетичної традиції, можна говорити навіть апріорі, бо згідно з історичною концепцією, якої ми дотримуємося, художня словесна творчість, що на перших етапах свого розвитку виливалась у віршові форми (бо вірш старший за прозу), була частиною ритуалу, а отже – молитвою. Щоправда, про зміст і поетику прадавньої молитви ми можемо говорити, лише виходячи з пізніших записів: до нас дійшли тільки трансформації та відлуння поезії того часу в писемності XI-XVIII ст. та в фольклористичних фіксаціях XVIII-XX ст., до того ж з багатьма нашаруваннями і великими змінами. Через це вивчення віршованої поезії дохристиянських часів і, зокрема жанру молитви, справа складна й непевна. Але з великою мірою правдоподібності можна стверджувати, що язичницька молитва зростала на ґрунті первісної слов'янської міфології (див., наприклад, культу богів Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Велеса, згадку про які можна знайти в «Повісті минулих літ», «Слові про Ігорів похід», «Велесовій книзі» та ін. давніх пам'ятках), а також, вірогідно, на основі первісної магії, замовлянь і заклинань². Вони виливалися у найрізноманітніші форми і для запобігання ворожій нечистій силі, і щоб забезпечити людину якимись

---

¹ Там само.

² Див. про це докладніше у працях, присвячених обрядовій поезії та релігії давніх слов'ян: *Чубинский П.П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Тт. I-VII. – СПб., 1872-1878; *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. 2: Обрядные песни. – М., 1878; *Веселовский Ал.* Разыскания в области русского духовного стиха. – VII: Румынские, славянские и греческие коляды // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т. XXXII. – СПб., 1883); *Потебня А.* Объяснения малорусских и сродных, народных песен. – Т. II: Колядки и щедровки Русский филологический вестник. – Т. XI-XVII. – Варшава, 1884-1887; *Аничков Е.А.* Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян. – Т. I-II // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т. LXXIV-LXXVIII. – СПб., 1903-1905; *Кагаров Е.Т.* Религия древних славян. – М., 1918; *Воропай О.* Звичаї нашого народу. – Мюнхен, 1958; *Новикова М.* Христос, Велес и Пилат: «Нехристианские» и «неязычные» мотивы в современной отечественной литературе // Новый мир. – 1991. – № 6. – С. 242-254; 93. – С. 7-29; *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1997; *Crummey R.* Old Belief as Popular Religion: New Approaches // Slavic Review. Vol. 52., 1993. – № 4; *Levin E.* «Dvoeverie» and Popular Religion // Seeking God. The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine, and Georgia. Ed. S.K. Batalden. – DeKalb, 1993; *Yoder D.* Toward a Definition of Folk Religion // Symposium on Folk Religion. Ed. D. Yoder (Western Folklore. – Vol. 33. – 1974. – № 1. Special issue) та ін.

позитивними цінностями. Ці замовляння, на думку деяких дослідників, за певних умов могли б стати збіркою на зразок «Атхарваведи». Так, Марина Новикова в передмові до збірки «Українські замовляння» пише: «Замовляння – це молитвослов язичництва. Якби доповнити наведені в книжці тексти їхніми аналогами на інших східнослов'янських мовах, а також численними заклинаннями з колядних і купальських, весняних і жнивварських, весільних, похоронних та інших обрядових пісень, якби розмістити всі ці тексти календарно, за роковим колом, і за другим, “малим” колом людського життя від народження до смерті, – ми дістали б унікальне зведення язичницьких молитов. Своєрідний “требник” давнього слов'янина»¹.

Про складний взаємовплив язичницької і християнської молитовних традицій у культурному дискурсі наших предків, свідчить існування апокрифічних молитов (в індексі відкинутих книг «псевдомолитви»²), що складені за зразком церковних, але з численними вставками народних повір'їв, заклинань та замовлянь. Деякі з молитов є перекручуваннями або уривками з популярних апокрифів. Так, приміром, одна молитва (при збиранні трав) є перекручуванням і скороченням апокрифа про те, як Христос орав. Інша (від пристриту) – переробка апокрифу про Різдво Спасителя. Найбільш популярними були апокрифічні молитви проти лихоманки. Загалом апокрифічні молитви спостерігаються в усіх збірках замовлянь³, репрезентуючи архаїчну, «дитинну» форму стосунків людини із Всесвітом та намагання цієї людини засвоїти нове Слово християнства, зберігши, однак, при цьому стару модель світу і людини у світі. Адже, як слушно зауважує М. Новикова, переробити цю модель замовляння не здатні, бо вони лежать поза християнською філософією і християнською етикою: «*Перетворення* духовного світу людини замовляння “переводять назад”, у магічну фізичну *метаморфозу*. Не *перебудувати* себе зсередини, а *вигнати* з себе щось зовнішнє (“шкоду”) або *прикликати* щось, таке ж зовнішнє (“користь”), – така

---

¹ Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. – С. 8.

² Про «псевдомолитви» (рос. «ложные молитвы») див.: Суцзов Н.Ф. Молитвы апокрифические // Энциклопедический словарь. Христианство: В 3 т. – Т. 2. – С. 142-143.

³ Див., приміром: Єфименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М., 1874; Новицкий Я. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине. – Катеринослав, 1913; Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко; Автор передм. М.О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.; Замовляння / Упор., передмова, примітки М.К. Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.

тактика поведінки людини в замовляннях»¹. Отже, замовляння самі – найяскравіше породження і втілення старої моделі світу. Тоді єдине, чого ця «дитинна» мова досягає, засвоюючи християнські категорії, – це «виявлення, гранично ясне висвітлення «християнського у християнстві». Того оновленого, перетвореного смислу, який вимовлений людству (і людством) мовою тисячоліть, але її ж, цю тисячолітню мову, і переріс»².

Відволікаючись від гіпотез, які припускають існування в різних слов'ян писемних форм мовлення до Кирила й Мефодія, доцільно визнати початком культивування жанру літературної віршованої молитви в культурному дискурсі східних слов'ян дату офіційного прийняття християнства Володимиром Великим³ – 988-989 рр. та час приходу на Русь слов'янського письма, запровадженого болгарськими християнськими просвітниками. Завдяки їм давньоруські книжники ознайомилися з літературною формою віршованої молитви, котра на той час стала ключовим жанром письмової поезії. Твердження В. Крекотня, що «поза межами літургійної та молитовної християнської поезії давньоруська, а потім і російська, білоруська, українська літератури до кінця XVI ст. книжної поезії не знали»⁴, хоча і є певним перебільшенням у світлі пізніших досліджень давньоукраїнської літератури (зокрема новолатинської)⁵, але загалом вірно віддзеркалює тенденцію, яка на той час утворилася у вітчизняній поезії, писаній старослов'янською (згодом церковнослов'янською) мовою. За В. Крекотнем, це, очевидно, пояснюється складним розподілом функцій між середньовічною літературою, що перебувала під егідою Церкви, і фольклором, пройнятим язичницькими традиціями⁶.

---

¹ Новикова М. Християнські елементи в замовляннях // Українські замовляння. – С. 298.

² Новикова М. Християнські елементи в замовляннях // Вказ. вид. – С. 300.

³ Щоб краще зрозуміти обставини і ґрунт, на якому утворювалась українська віршована молитва, слід брати до уваги також існуючу в науці версію, що християнство, а з ним, вочевидь, і певні молитовні тексти та співи проникали на Русь задовго до офіційного проголошення християнської релігії державною. Див. про це, приміром: Масенко П. Нариси до історії української церковної музики. – Роблін-Вінніпег, 1968 (Репринт. вид.: К.: Музична Україна, 1994. – 152 с.).

⁴ Крекотень В.І. Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. // Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упорядники В.П. Колосова, В.І. Крекотень. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 6.

⁵ Враховуючи багатомовність давнього українського літературного процесу, Василь Яременко зауважує, що книжну поезію Україна мала вже в другій половині XV ст. Див.: Яременко В. Українська поезія XVI століття // Українська поезія XVI століття. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 5-34.

⁶ Див. про це: Крекотень В.І. Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. // Вказ. вид. – С. 6.

Найдавніші зразки старослов'янської молитовної поезії – перекладної та оригінальної – належать Костянтину-Кирилу та його учням: цей комплекс пам'яток складає церковнослов'янську книжну поезію, що є спільним надбанням літератур усіх православних народів східної та південно-східної Європи. Насамперед перекладалися з грецької богослужбові книги, в яких багато поезії молитовного змісту¹, що стали гарним гатунком як релігійної, так і світської книжної поезії. З самого початку свого літературного життя молитва проявила синкретичний характер, втілюючись у різні поетичні (декламаційні) та пісенно-поетичні форми, серед яких провідне місце мали різноманітні форми церковних співів. Адже закорінена в релігійній свідомості традиція співання гімнів божеству була освячена і авторитетом Євангелія, де містяться відповідні згадки. Так, згідно з євангельською історією перший християнський піснеспів був принесений ангелами в Різдвяну ніч (Лк.2:13-14). Звичай виконувати піснеспіви на божественній службі був освячений Ісусом Христом на Тайній Вечері (Мт.26:30; Мр.14:26). Згодом гімнографічна традиція була підхоплена апостолами. Св. Павло, сприймаючи піснеспів як молитовну жертву уст (Ос.14:3), у своїх листах до ефесян радить їм не впиватися вином, а наповнюватися Святим Духом, «розмовляючи поміж собою псалмами, і гімнами, і піснями духовними, співаючи й граючи в серці своєму для Господа» (Еф.5:19); а в посланні до полонян наставляє: «Вдячно співайте у ваших серцях Господові псалми, гімни, духовні пісні» (Кол.3:16). Вживану апостолом класифікацію церковних співів І. Франко коментує таким чином: під псалмами розуміються псалми єврейські, під гімнами – похвальні пісні біблійного походження, під піснями духовними – твори християн, що стали першими оригінальними творами церковної християнської лірики².

Християнська гімнологія дуже тісно пов'язана з текстами Біблії. Але попри те, що Св. Писання було перекладено грецькою мовою, латиною, а згодом старослов'янською дуже старанно, про віршову форму певних частин оригіналу, зокрема книг Старого Завіту (йдеться про давньоєврейський чистотонічний вірш з паралелізмом, синтак-

---

¹ Див.: Службеник, Часослов, Требник, Книга молебних співів, Октоїх або Осмогласник, Службові Мінеї (Місячна й Загальна), Тріюди (Святкова, Пісна, Цвітна), Типікон або Устав, Ірмології. Поширювався разом з цим євхологіон, тобто молитвослов, очевидно, перекладений з грецької Кирилом та Мефодієм.

² Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході: Вступ до студій над «Богогласником». – С. 129-130.

сичним і образним)¹, перекладачі, безумовно, не думали, відтворюючи весь сакральний текст у прозі. Однак у благоговійному дослівному перекладі зберігся паралелізм, а з ним і певна врівноваженість та ритмічність тексту. У цьому прозовому вигляді частини біблійного тексту включалися до християнського богослужіння і співалися. Звичайно, переважну більшість із тих біблійних текстів, що виконувалися під час церковної служби, складали псалми, але разом з ними до складу грецької літургії входили також дев'ять ліричних текстів з інших книг Св. Письма. Їхня сукупність називалася «канонем». Згодом за біблійними зразками піснеспівів почали створювати й нові піснеспіви. У цьому процесі оригінальної творчості змінилися три періоди: доба тропарів (IV-V ст.), кондаків (VI-VII ст.) та канонів (VIII-IX ст.). Разом з тим, відповідно відбулися зміни у внутрішній будові піснеспівів: від покладеної на спів прози тропарів – вільної форми зі слідами семітської тоніки, що була незвичною для грецького вуха, до силабічної впорядкованості пізніших великих за обсягом кондаків (серед них найбільш популярними стають акафісти – себто величальні кондакії) і строфічної (антифонної) силабіки пісень розвиненого канону. Саме канони на сьогодні складають найбільший відділ християнської гімнології. Як зауважує М. Гаспаров, значну їх частину написано в грецькому оригіналі гарними метричними віршами; деякі, окрім того, мають акровірші з перших літер головних віршів канону².

Творцями та упорядниками церковних співів східної Візантії, звідки їх принесено як на латинський Захід, так і на Київську Русь, були отці Церкви, які жили в IV ст.: Василь Великий з Кесарії, Єфрем Сирійський, Анастасій Александрійський та Іоанн Златоуст. Вважається, що правильна строфічна форма гімну була побудована св. Єфремом, після чого почали з'являтися її нові модифікації. Загалом своїм корінням візантійська гімнографія сягає сиріо-палестинського і греко-елліністичного культурних пластів. Щасливе сполучення традицій еллінської ритмічної ораторської прози з принципами і формами християнської поезії дало у творчості геніального грецького поета, уродженця Сирії Романа Солодкоспівця (V-VI ст.) зрілу й органічну форму релігійної поеми, що називається кондаком, або контакіоном (χοντάχιον). Класичним кондаком є Акафіст Богородиці, який став прототипом усіх пізніших акафістів. Наприкінці VII ст. кондак витісняється канонем, винайдення котрого приписують ще одному

---

¹ Див. про це детально: *Олесницький Л.* Ритм и метр ветхозаветной поэзии // ТКДА. – 1872. – № 10. – С. 242-294; № 12. – С. 501-592.

² Див.: *Гаспаров М.Л.* Очерк истории европейского стиха. – М.: Наука, 1989. – С. 194.

уродженцю Сирії Андрію Критському (VI-VII) – автору знаменитого Великого, або Покаянного канону. Цей новий вид церковної поезії досяг розквіту у VIII ст. у творчості двох названих братів – Іоанна Дамаскіна та Косми Маїумського, а також Федора Студита (759-826 рр.), який запроваджує систему осьмоголосся (730 р.) і створює Октоїх, або Осмогласець. Видатними творцями церковних співів і текстів постають також св. Ігнатій (антифони), Тимофій та Анфім (тропарі), Афіноген (пісня «Світе тихий»; нинішню форму цього гімну приписують св. Софронію), патріарх Сергій (акафісти: 25 гімнів Богородиці) та ін.

У IX-XII ст. через посередництво болгарської поезії (мовою літератур болгарського кола цього періоду був старослов'янський, над яким працювали Кирило та Мефодій), що розвивалася під переважним впливом візантійської культури, відбувається становлення східно-слов'янського літературного письмового вірша у двох провідних формах: для співу і для читання. Зокрема, створюючи літургію старослов'янською мовою, християнські просвітники будували її за візантійським зразком і складали слов'янські тексти для співання на готові візантійські наспіви. Відповідно до цього вони відтворювали складову структуру візантійських текстів: на кожну ноту склад.

Далі цим самим шляхом почали створювати нові, оригінальні наспіви з новими текстами, в результаті чого виникла перша з віршових форм болгарської поезії – *вірші для співу*, що імітували *візантійську антифонну силабіку*, але все ж не були її точною копією: у слов'янській імітації одиниці тексту, що повторюються, стали набагато коротшими за візантійський оригінал. У візантійській силабіці – неізосилабічній та строфічній – *усі строфи* одного твору будувалися тотожно, на той самий мотив і ритм, тоді як у старослов'янській імітації візантійської силабіки одиницею, що повторюється, став один *вірш*: ішов рядок тієї чи іншої силабічної будови, наступний повторював цю будову, а далі йшов рядок нової силабічної будови і т.д.¹. При цьому, нагадаємо, складове звучання *ерів* («ь/ь») у цей період було живою традицією. Наведемо приклад старослов'янського молитовного вірша, процитувавши початок молитви св. Клименту (з Київських листків, що віддзеркалюють найбільш ранню, кирило-мефодіївську стадію розвитку старослов'янської мови; текст реконструйований Романом Якобсоном):

---

¹ Див.: Там само. – С. 194.

Бога иже ны лѣта / оградочѣ / блаженаго Климента	11 (7 4) 7
мѣченика твого / и понежа чѣсть ѿ веселиши	11 (7 4) 7
Подажь милостиви / да егоже / чѣсть чѣстимъ	11 (7 4) 5
сило ѿ убо мѣчение его / наследуемъ ¹ .	11 5

Аналогічним шляхом (себто еквіметрично: склад у склад) будувалася і друга форма болгарської поезії – вірші для читання, що імітували переважно візантійський силабічний 12-складник (5 | 7), однак без жодного намагання зберегти жіночі закінчення грецького зразка. Промовистим прикладом такого вірша є текст «Азбучної молитви» (або «Пролог о Христе умерен»), що атрибутовують Костянтину Преславському (IX ст., у науковий обіг введено О. Соболевським). Маючи вишукану форму та високу поетичну цінність, ця «Молитва» була дуже популярною на Русі (існує велика кількість давньоруських переробок цієї молитви). Так, побудована як акровірш, де кожний рядок починається з наступної літери старослов'янського алфавіту, «Азбучна молитва» має й інші відмінні композиційні особливості, помічені дослідниками². Як відомо, щодо композиції текст будь-якої молитви поділяється на певні частини, що повільно переходять одна в одну. В «Азбучній молитві» її структурні компоненти – славослів'я, мотивація звернення, прохання – настільки тісно пов'язані між собою, що складають єдиний «виток» думки. Подібних «витків» в «Азбучній молитві» декілька, і вони в ній постійно чергуються. Зміна таких композиційних відрізків надає віршованій молитві додаткової ритмічності неверсифікаційного порядку:

А	Азь словом симъ молиѿ сѧ	<i>прохання</i>
Б	Боже всеѧ твари и зиждителю	<i>славослів'я</i>
В	Видимымъ и невидимымъ,	<i>славослів'я</i>
Г	Господа доуха посьли живоущааго,	<i>прохання</i>
Д	Да въдъхнеть въ срьдце ми слово,	<i>прохання</i>
Е	Еже боудеть на оуснехъ всемъ,	<i>прохання</i>
Ж	Живоущимъ въ заповѣдхъ ти.	<i>прохання</i>
с	сѣло бо есть свѣтильникъ жизни	<i>славослів'я</i>
з	Законъ твой и свѣтъ стьзамъ,	<i>славослів'я</i>
И	Иже ищеть евангельска слова	<i>славослів'я</i>

¹ Цитується за вид.: Гаспаров М.Л. Очерк истории европейского стиха. – С. 195.

² Рогачевская Е.Б. : Тексты и исследования. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 61-62.

І	И просить дары твоѡа приѡяти.	<i>славослів'я</i>
	Летить бо нынѣ и словѣньско плема.	<i>мотивація</i>
К	Къ крѣщению обратиша сѡ вси	<i>мотивація</i>
Л	Людик твои нареши сѡ хотѡще.	<i>мотивація</i>
М	Милости твоѡа, боже, просѡть зѣло ¹ ...	<i>прохання</i>

Серед перших поезій молитовного змісту відомі також кондак св. Симеону та стихира Димитрію Солунському (опубліковані Р.О. Якобсоном), похвала-молитва Григорію Назіанзину (Богослову), яку приписують Костянтину-Кирилові (відтворена М.С. Трубецьким) тощо. Зарубіжні дослідники останніх десятиліть, у кілька разів розширивши корпус пам'яток ранньої церковнослов'янської поезії² та здійснивши низку досліджень стосовно співвідношення мелодії й тексту та метричних схем як таких (поза мелодією), дійшли висновку, що техніка церковнослов'янської поезії – і літургійної, і напіввітської («Азбучна молитва», Похвала Григорію Назіанзину) – була розвиненою і навіть вишуканою³. В арсеналі поетів старожитнього періоду були, зокрема, такі засоби організації віршованого тексту, як акровірші, анафори, рефрени, синтаксичні й стилістичні паралелізми, гоміотелевти тощо. З тією ж метою використовувався засіб сполучення суміжних рядків за їх початковими асонансами або початковими словами зі схожим звуковим ладом як, приміром, у славнозвісній похвалі Григорію Назіанзину, де спостерігаємо промовистий асонанс на співзвуччя «пр»:

Григорие тѣломъ / чловѣче а доушею анѣле
ты бо тѣломъ / чловѣкъ сѡи анѣель ѣви сѡ
Оуста бо твоѣ / ѣко единъ отъ серафимъ
Бога прославлѣють / и всь миръ просвьщѣють
Правыѡ вѣры / казаниемъ тѣмъ же и мене
Припадають / къ тебѣ любвьми и вѣроми
Приими и бжди ми / оучитель и просвѣтитель⁴.

¹ Тут наводиться основний текст (перша редакція) «Азбучної молитви». Цит. за: Зыков Э.Г. Судьба «Азбучной молитвы» // ТОДРЛ. – Л., 1971. – Т. XXVI. – С. 187-188.

² Огляд цих досліджень див. у роботі: Jakobson Roman. The Slavic response to Byzantine poetry. – XII-e Congrès international des etudes Byzantines. – Ochride, 1961. – P. 249-265.

³ Панченко А.М. Русская стихотворная культура XVII века. – Л.: Наука, 1973. – С. 13.

⁴ Цит. за вид.: Панченко А.М. Русская стихотворная культура XVII века. – С. 13.

Вишуканість форми поєднується тут з глибоким ліризмом, основою якого є щира любов і благоговіння, які молільник відчуває до святого. Славослів'я, котре лежить в основі цієї молитви, слугує водночас мотивацією і для звернення до ідеального реципієнта, і для прохання про духовну допомогу, що збігається із заключним рядком поезії.

Назагал Давня Русь, засвоюючи християнську культуру, була у вигіднішому становищі, аніж країни, що перебували під римською юрисдикцією, оскільки в богослужінні використовувалася хоча й не національна, але зрозуміла народова мова. Завдяки цьому словесно-художні цінності християнства «вписувалися» в національну культуру більш легко й органічно, на відміну від тих земель, де богослужіння здійснювалось латиною¹. До того ж існує версія, що силабічна гімнографія у початковий момент її засвоєння на Русі принципово збігалася з однією із тих метричних систем, які існували в народній творчості. Зокрема, висловлюються припущення, що коли редуковані ще були складовими, праслов'янські народні билини створювались у силабічній системі – на базі загальнослов'янського 10-складника². Дійшовши думки про конструктивний вплив української народно-пісенної силабіки на літературне віршування в різні періоди розвитку останнього, акад. Ф. Колесса також зауважує: «Вже сама близькість силабічних віршів <...> до українських народних пісень виказує, що силабічна версифікація не є в нашій поезії чужою, штучною і невідповідною формою...»³.

Але доля цього першого слов'янського літературного віршування була нещасливою. У X-XII ст. у слов'янських мовах відбулося падіння та стягнення слабких «єрів»: це порушило складову рівність віршів, і віршові тексти на слух почали сприйматися як верлібр, а на око – як проза. Спроби врятувати цей вірш штучною архаїчною вимовою «єрів» (на зразок того, як у французькій силабіці було німе -e, що штучно зберігалось) робили і в Болгарії, і на Русі: в Болгарії у XIII-XVI ст. була тенденція відтворювати складове звучання «ъ, ь» якщо не наприкінці слова, то хоча б у середині; на Русі навпаки – якщо не в середині слова, то хоча б наприкінці (так звана «хомонія»: від вимови «согрѣшихомо и «беззаконовахомо»). Але ці тенденції не стали

---

¹ Див.: Там само. – С. 12.

² *Trubeckoj N.S.* W sprawie wiersza byliny rosyjskiej // *Prace ofiarowane Kazimierzowi Wóycickiemu.* – Wilno, 1937. – С. 100-110. Відгуки про цю гіпотезу М. Трубецького див.: *Панченко А.М.* Русская стихотворная культура XVII века. – С. 14; *Илюшин А.А.* Русское стихосложение. – М.: Высш. школа, 1988. – С. 4-5.

³ Цит. за: *Сидоренко Г.К.* Українське віршування: Від найдавніших часів до Шевченка. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – С. 31.

магістральними, через що старослов'янський молитовний вірш до Нового часу дійшов у зручному вигляді. На руїнах старослов'янського вірша в болгарській поезії могли б виникнути нові форми віршування, але цього не сталося: розвиток болгарської культури, як відомо, був призупинений в XI ст. візантійською навалою, а в XIV ст. – турецькою; реконструкція ж первісних форм віршування виявилася важкою справою.

Тож не всі правила й досягнення візантійської гімнографії посправжньому подолали свій мовний бар'єр. Втрати при переході від грецької мови до слов'янської виявилися більшими, ніж при переході від єврейської до сирійської. Утім, було б спрощенням говорити про слов'яномовні гімни й молитви просто як про прозові або ритміко-прозові тексти. Дослідники слушно зауважують, що слов'янська гімнографія накопичила такі багатства – ідейно-образні, у стилістиці, ритміці, композиційній стратегії, палітрі інтонацій, ємності емоцій та почуттів, – що втрата нею певної вишуканості форми не могла суттєво змінити природу самого жанру. У результаті, якщо вимір довжини рядка слов'яномовних гімнів і молитов здебільшого унеможлиблює зробити висновок, що це – поезія, то її читання та промовляння таку можливість дає¹.

Першим це помітив і переконливо довів Кирило Тарановський, який наприкінці 60-х рр. XX століття виступив на пражському славістичному конгресі з доповіддю «Форми загальнослов'янського й церковнослов'янського вірша в давньоруській літературі XI-XIII ст.»². За визначенням дослідника, цей вірш (у сучасній науці його називають ще кондакарним) – вільний несилабічний вірш цілого ряду церковних молитов і славослів'їв. Найчіткішу ритмічну структуру він виявляє в акафістах. Сягає візантійського вірша, а загалом – біблійного. Звернувши увагу на систему ритмічних сигналів, які маркують не кінець віршорядків, як зазвичай, а їх початок, дослідник зазначив, що насамперед у цій функції виступають дві граматичні форми – *кличний відмінок (форма)* та *наказовий спосіб*, котрі в синтаксичній просодії відіграють особливу роль: вони частіше за інші форми наділяються експресивним наголосом. Ще один засіб маркування початку рядка в молитвослівному вірші – *синтаксична інверсія* (приміром, виведення в рядку на перше місце прямого доповнення перед присудком), що стає

---

¹ Про це див.: Прохоров Г.М. К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина // ТОДРЛ. – Т. XXVII. – 1972. – С. 130.

² Тарановский К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI-XIII вв. // Тарановский К. О поэзии и поэтике. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 257-273.

сприятливою умовою для надання відзначеному таким чином члену речення логічного наголосу. Початки рядків молитвослівного вірша до того ж фактично наділяються більш сильними наголосами завдяки речитативному виконанню, хоча зрозуміло, що в такий спосіб сильний наголос може автоматизуватися й падати на початок рядків, синтаксично не відзначених. Таким чином, ритмічний рух молитвослівного вірша, передусім, будується на очікуванні відміченості початку рядків: реєструючи повторне настання початкового сигналу, ми очікуємо й подальшу його появу: мова ніби протікає у двох вимірах (від однієї словесної одиниці до іншої і від рядка до рядка), тобто, за Тарановським, стає віршованою. Особливою важливістю початкового сигналу в молитвослівному вірші пояснюється тяжіння цього вірша до анафоричних повторів і до акровірша. Дослідник також зауважує, що молитвослівний вірш не знає так званих міжрядкових переносів: кінці рядків у цьому вірші завжди збігаються з природними інтонаційними сигналами типу антикаденції (з «інтонацією спонукання»), а кінці строф або «строфоїдів» – із сигналами типу каденції (з «інтонацією завершення»). При цьому початок рядка, що закінчується каденцією, часто буває і невідміченим, і ця невідміченість («нульовий знак»), у свою чергу, може сигналізувати настання каденції, тобто дозволу створеної ритмічної напруги¹.

Якщо прийняти гіпотезу К. Тарановського, то можна дійти висновку, що і після падіння «єрів» традиції молитвослівного вірша розвивалися в православної літургійній поезії церковнослов'янською мовою в Сербії та на Русі, хоча тут цей вірш сприймався вже не як силабічний, а як вільний, нерівноскладовий².

---

¹ *Тарановский К.* Формы общеславянского и церковнославянского стиха... // Вказ. вид. – С. 257-258.

² Про долю першого із старослов'янських віршувальників див.: *Гаспаров М.Л.* Очерк истории европейского стиха. – С. 195-196.